

❧ JĘZYKI AZJI I AFRYKI ❧

Henryk Jankowski

JĘZYK KRYMSKOTATARSKI

❧ JĘZYKI AZJI I AFRYKI ❧

Henryk Jankowski

**JĘZYK
KRYMSKOTATARSKI**

Henryk Jankowski

**JĘZYK
KRYMSKOTATARSKI**

Wydawnictwo Akademickie

DIALOG

Warszawa 2010

Redakcja
Elżbieta Sobolewska

Projekt okładki
Ewa Majewska

Na okładce wykorzystano fotografię autorstwa Henryka Jankowskiego.

Copyright © by Henryk Jankowski 2010
Copyright © for this edition by Wydawnictwo Akademickie Dialog 2010

Publikacja dofinansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Skład i łamanie
Pracownia DTP Aneta Osipiak-Wypiór

ISBN 978-83-8002-615-5

Wydawnictwo Akademickie „DIALOG” Anna Parzymies Sp. z o.o.
00–112 Warszawa, ul. Bagno 3 m. 218
tel./faks 22 620 87 03
e-mail: redakcja@wydawnictwodialog.pl
www.wydawnictwodialog.pl

Motto:

„Die Krim ist sicherlich eines der interessantesten, aber auch schwierigsten Sprachgebiete” – Gerhard Doerfer

Er köyün öz tili var idi ‘Każda wieś miała swój język’ – Adile Üseinova

SPIS TREŚCI

I	WSTĘP	18
1.	Tatarzy Krymscy i współczesny język krymskotatarski	18
2.	Zarys historii języka	31
3.	Język krymskotatarski a inne języki turkijskie Krymu	35
4.	Dialekty krymskotatarskie	37
5.	Odmiany społeczne i stylistyczne języka	48
6.	Stan badań nad językiem krymskotatarskim	51
7.	Dobór materiału językowego	64
II	FONETYKA, FONOLOGIA I PISMO	67
1.	Własności artykulacyjne i prozodyczne głosek	67
1.1.	Samogłoski	67
1.2.	Spółgłoski	72
1.3.	Moc spółgłosek	75
1.4.	Dźwięczność i bezdźwięczność	75
1.5.	Dystrybucja głosek	76
2.	Procesy fonologiczne	77
2.1.	Usilnienie	77
2.1.1.	Przejsście od słabej do mocnej	77
2.1.2.	Zmniejszenie stopnia otwarcia	79
2.2.	Oslabienie	80
2.2.1.	Przejsście od mocnej do słabej	80
2.2.2.	Zwiększenie stopnia otwarcia	81
2.3.	Upodobnienie	83
2.3.1.	Upodobnienie postępujące	83
2.3.2.	Upodobnienie wsteczne	84

2.4. Odpodobnienie.....	85
2.5. Inne zmiany fonologiczne.....	86
2.5.1. Zmiana miejsca artykulacji.....	86
2.5.2. Zmiana sposobu artykulacji.....	87
2.5.2.1. Zaokrąglenie	87
2.5.2.2. Utrata zaokrąglenia.....	88
2.5.3. Zmiana miejsca i sposobu artykulacji.....	89
2.6. Zmiany ilościowe.....	89
2.6.1. Wzdłużenie	89
2.6.1. Skrócenie	89
2.7. Wypadnięcie.....	90
2.8. Dodanie.....	91
2.9. Przystawka	91
3. Pismo i norma językowa.....	92
 III MORFONOLOGIA	103
1. Zmiany morfonologiczne w osnowach i przyrostkach	103
2. Harmonia głóskowa	105
2.1. Harmonia samogłóskowa.....	105
2.1.1. Harmonia samogłóskowa palatalno-welarna	105
2.1.2. Harmonia samogłóskowa labio-illabialna	106
2.2. Harmonia samogłóskowo-spółgłóskowa	108
3. Łączliwość głósek	109
4. Zgłóski	110
5. Jednostki ponadsegmentalne.....	111
5.1. Akcent.....	111
5.2. Intonacja	113
 IV MORFOLOGIA	115
1. Czasownik.....	115
1.1. Tworzenie czasowników.....	117

1.1.1. Czasowniki odimienne.....	118
1.1.2. Czasowniki odczasownikowe.....	121
1.1.3. Czasowniki złożone.....	122
1.2. Strona czasownika.....	124
1.2.1. Strona czynna.....	124
1.2.2. Strona wspólnowo-wzajemna.....	126
1.2.3. Strona bierna i bezosobowa.....	127
1.2.4. Strona sprawcza.....	129
1.2.5. Strona zwrotna.....	130
1.3. Zaprzeczenie.....	130
1.4. Rodzaj czynności.....	131
1.4.1. Czynność właśnie trwająca.....	133
1.4.2. Czynność trwała.....	135
1.4.3. Czynność powtarzająca się i wielokrotna.....	136
1.4.4. Czynność początkowa.....	136
1.4.5. Czynność bliska dokonaniu.....	137
1.4.6. Czynność dokonana lub końcowa.....	137
1.4.7. Czynność niespodziewana.....	141
1.4.8. Czynność natychmiastowa.....	142
1.4.9. Czynność nieprzerwana.....	143
1.4.10. Czynność zaprzestana.....	144
1.4.11. Czynność wynikowa.....	144
1.5. Tryb czasownika.....	144
1.5.1. Tryb rozkazujący.....	145
1.5.2. Tryb przyzwolenia.....	146
1.5.3. Tryb życząco-zachęcający.....	147
1.5.4. Tryb pragnienia.....	150
1.5.5. Tryb chęci.....	152
1.5.6. Tryb warunkowy.....	153
1.5.7. Tryb możliwości-zdolności.....	154
1.5.8. Tryb koniecznościowy.....	157
1.5.9. Tryb zamiaru.....	160

1.6. Czas.....	160
1.6.1. Czas teraźniejszy	160
1.6.2. Czas przeszły	165
1.6.2.1. Czas przeszły określony	166
1.6.2.2. Czas przeszły sprawozdawczo-wynikowy	167
1.6.3. Czasy przeszłe nawiązujące.....	172
1.6.3.1. Czas zaprzyszły.....	172
1.6.3.2. Czas przeszły ograniczony	174
1.6.4. Czas przyszły	175
1.6.4.1. Czas przyszły oznajmujący.....	175
1.6.4.2. Czas przyszły modalny	177
1.7. Inne rodzaje czasownika	183
1.7.1. Współczasownik (konverb)	183
1.7.2. Imiesłów	188
1.7.3. Imię odsłowne.....	191
1.7.4. Imię odimiesłowowe.....	193
1.7.5. Czasowniki bycia i istnienia	194
1.7.5.1. Czasowniki bycia.....	194
1.7.5.2. Czasowniki istnienia	199
1.7.6. Czasownik posiłkowy <i>kerek</i> - ‘być potrzebnym’.....	201
2. Imiona	203
2.1. Kategorie gramatyczne imion.....	203
2.1.1. Liczba	203
2.1.2. Dzierżawczość	205
2.1.3. Przypadek	207
2.2. Klasy semantyczne imion	215
2.2.1. Rzeczownik.....	216
2.2.1.1. Tworzenie rzeczowników	216
2.2.1.1.1. Rzeczowniki odimienne.....	216
2.2.1.1.2. Rzeczowniki odczasownikowe	219
2.2.1.1.3. Rzeczowniki złożone	223
2.2.1.2. Określoność i nieokreśloność rzeczowników	225

2.2.1.3. Zaimek rzeczowny	225
2.2.1.3.1. Zaimki osobowe.....	227
2.2.1.3.2. Zaimki dzierżawcze	229
2.2.1.3.3. Zaimki wskazujące	230
2.2.1.3.4. Zaimki wzajemne.....	232
2.2.1.3.5. Zaimki zwrotne	233
2.2.3. Przymiotnik.....	235
2.2.3.1. Tworzenie przymiotników	236
2.2.3.1.1. Przymiotniki odimienne.....	236
2.2.3.1.2. Przymiotniki odczasownikowe	239
2.2.3.1.3. Przymiotniki złożone	241
2.2.3.2. Zaimek przymiotny.....	244
2.2.4. Liczebnik	245
2.2.4.1. Liczebniki główne	245
2.2.4.2. Liczebniki porządkowe.....	247
2.2.4.3. Liczebniki ułamkowe.....	248
2.2.4.4. Liczebniki rozdziału	248
2.2.4.5. Liczebniki zbiorowe	249
2.2.4.6. Zaimek liczebny.....	249
3. Przysłówek	250
3.1. Przysłówki miejsca	251
3.2. Przysłówki czasu	252
3.3. Przysłówki stopnia i miary	256
3.4. Przysłówki sposobu	256
3.5. Przysłówki przyczyny.....	257
3.6. Tworzenie przysłówek	257
3.7. Zaimek przysłowny	260
3.7.1. Zaimek przysłowny miejsca	261
3.7.2. Zaimek przysłowny czasu.....	261
3.7.3. Zaimek przysłowny przyczyny.....	262
3.7.4. Zaimek przysłowny sposobu	262
4. Poimek	263

5. Spójnik	267
5.1. Spójniki łączne	268
5.2. Spójniki przeciwstawne	269
5.3. Spójniki rozłączne	269
5.4. Spójnik wynikowy	270
5.5. Spójniki wyjaśniające	270
5.6. Spójniki przyczyny	271
5.7. Spójnik warunkowy	271
5.8. Spójnik rozwijający	271
6. Partykuła	274
7. Wykrzyknik	275
 V SKŁADNIA	 279
1. Szyk syntaktemów w zdaniu	282
2. Związki składniowe	282
2.1. Związki składniowe współrzędne	283
2.2. Związki składniowe podrzędne	283
2.2.1. Orzeczenie i związek orzeczeniowy	283
2.2.2. Podmiot i związek podmiotowy	285
2.2.3. Przedmiot i związek przedmiotowy	285
2.2.4. Przydawka i związek przydawkowy	285
2.2.4.1. Przydawka ilościowa	286
2.2.4.2. Przydawka jakościowa	288
2.2.4.3. Przydawka dopełniaczowa	291
2.2.4.4. Związek przydawkowy rzeczowników posiłkowych	 291
2.2.5. Okolicznik i związek okolicznikowy	294
2.2.5.1. Okolicznik miejsca	294
2.2.5.2. Okolicznik czasu	295
2.2.5.3. Okolicznik stanu	295
2.2.5.4. Okolicznik sposobu	296

2.2.5.5. Okolicznik przyczyny	297
2.2.5.6. Okolicznik celu	297
2.2.5.7. Okolicznik stopnia i miary	298
2.2.5.8. Okolicznik stały	298
2.2.6. Dopowiedzenie	299
3. Zdanie	299
3.1. Zdanie pytające	300
3.2. Zdanie żądające	301
3.3. Zdanie życzące	301
3.4. Zdanie wykrzyknikowe	302
3.5. Zdanie modalne	303
3.5.1. Przypuszczenie, wątpliwość wyrażane wykładnikiem <i>-Dir</i>	304
3.5.2. Przypuszczenie, prawdopodobieństwo wyrażane czasownikiem <i>eken</i>	312
3.5.3. Prawdopodobieństwo wyrażane czasownikiem <i>-(V)p+PO</i>	312
3.5.4. Wnioskowanie wyrażane czasownikiem <i>-sa kerek</i>	312
3.5.5. Prawdopodobieństwo wyrażane wyrazami modalnymi	312
3.6. Zdanie proste	313
3.6.1. Zdanie proste imienne	314
3.6.2. Zdanie proste czasownikowe	314
3.7. Zdanie współrzędnie złożone	315
3.7.1. Zdanie współrzędnie złożone łączne	315
3.7.2. Zdanie współrzędnie złożone przeciwstawne	317
3.7.3. Zdanie współrzędnie złożone rozłączne	317
3.7.4. Zdanie współrzędnie złożone wynikowe	318
3.7.5. Zdanie współrzędnie złożone wyjaśniające	319
3.8. Zdanie podrzędnie złożone	319
3.8.1. Zdanie podrzędnie złożone podmiotowe	320
3.8.2. Zdanie podrzędnie złożone orzecznikowe	320

3.8.3. Zdanie podrzędnie złożone dopełnieniowe	320
3.8.4. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe	321
3.8.4.1. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe miejsca	322
3.8.4.2. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe czasu	322
3.8.4.3. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe stanu	322
3.8.4.4. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe sposobu	323
3.8.4.5. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe przyczyny	323
3.8.4.6. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe celu	323
3.8.4.7. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe skutku	324
3.8.4.8. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe stopnia i miary	325
3.8.4.9. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe przyzwolenia	325
3.8.5. Zdanie podrzędnie złożone warunkowe	326
3.9. Zdanie współrzeczeniowe (konwerbalne)	328
3.9.1. Zdania współrzeczeniowe łączne	328
3.9.2. Zdania współrzeczeniowe okolicznikowe czasu	329
3.9.3. Zdania współrzeczeniowe okolicznikowe stanu	331
3.9.4. Zdania współrzeczeniowe okolicznikowe sposobu	332
3.9.5. Zdania współrzeczeniowe okolicznikowe przyczyny	332
3.9.6. Zdania współrzeczeniowe okolicznikowe celu	332
3.9.7. Zdania współrzeczeniowe okolicznikowe stopnia i miary	333
3.9.8. Zdania współrzeczeniowe z okolicznikiem stałym	333

3.10. Zdanie imiesłowne	333
3.10.1. Zdanie imiesłowne przydawkowe	333
3.10.2. Zdanie imiesłowne podmiotowe	335
3.10.3. Zdanie imiesłowne dopełnieniowe	336
3.10.4. Zdanie imiesłowne orzeczeniowe	336
4. Mowa zależna i niezależna	336
 VI SŁOWNICTWO	339
 VII WZORY TEKSTÓW JĘZYKA KRYMSKOTATARSKIEGO	345
1. Tekst w języku literackim	345
2. Teksty w języku krymskotureckim	346
3. Tekst w dialekcie środkowym	347
4. Tekst w dialekcie południowym	348
5. Tekst w dialekcie północnym	348
6. Tekst nogajski z Dobrudży	350
7. Przykłady swobodnych, niekontrolowanych wypowiedzi	350
 WYKAZ SKRÓTÓW	352
 BIBLIOGRAFIA	359

PRZEDMOWA

Celem pracy jest zwięzłe, lecz w miarę wyczerpujące przedstawienie wewnętrznej struktury języka krymskotatarskiego, podstawowej charakterystyki socjolingwistycznej i dialektalnej. Przedstawiono w niej też zarys historii języka i systemy pisma używane w przeszłości i obecnie, dzieje badań, zamieszczono próbki tekstów. Sporo miejsca poświęcono złożonemu zagadnieniu świadomości językowej i narodowej Tatarów Krymskich, bez czego nie sposób zrozumieć złożonej sytuacji językowej. Większość materiału jest udokumentowana. Przykłady zostały zaczerpnięte z różnych odmian dialektalnych i stylistycznych języka, głównie z Krymu, ale też z Dobrudży rumuńskiej i Turcji. Język krymskotatarski jest najbardziej oguzyjski ze wszystkich języków kipczackich i jednym z najbardziej zróżnicowanych języków turkijskich. Zrozumienie krymskotatarskiego tekstu pisanego lub mówionego w dzisiejszej odmianie literackiej nie stanowi większej trudności dla osoby znającej dobrze język turecki i zaznajomionej z podstawami turkologii, jednak dialekt północny wymaga już osobnej nauki lub dobrej znajomości przynajmniej jednego języka kipczackiego. Niniejsza praca została napisana z myślą ułatwienia tego zadania.

Dziękuję pani Marioli Abkowicz za pomoc przy redakcji tekstu.

I WSTĘP

1. Tatarzy Krymscy i współczesny język krymskotatarski

Język krymskotatarski (*qırımtatarca* lub *qırımtatar tili*, dpn. *qırımtatarça*, *tatarca* ~ *tatarça* ~ *tatarşa*)¹ należy do rodziny języków turkijskich lub tureckich². W łonie tej rodziny zaliczany jest do grupy północno-zachodniej lub kipczackiej wraz z językiem karaimskim (zwłaszcza jego krymskim dialektem), karaczajsko-bałkarskim oraz kumyckim, rzadziej mówi się też o języku krymczackim i urumskim. Nazwa *qırımtatarca* lub *qırımtatar tili* są nazwami oficjalnie przyjętymi, natomiast potocznie mówi się skrótowo *tatarca* ~ *tatarça*³. Wśród języków kipczackich język krymskotatarski wraz z krymskokaraimskim, krymczackim i urumskim jest najbardziej opanowany przez turecki. Dotyczy to zwłaszcza dzisiejszego języka literackiego, w którym wpływy tureckie widoczne są we wszystkich warstwach języka, najsilniejsze w słownictwie, następnie fonetyce, morfologii i składni.

W istocie to, co się dziś określa mianem język krymskotatarski z jego trzema podstawowymi dialektami, kryje w sobie dwa różne języki, właściwy tatarski oraz krymskoturecki na południu, które w przeciągu dziejów wzajemnie się przenikały i które pozostają od lat w ścisłych związkach,

---

¹ Zapis *Qırım* powstał pod wpływem tur. *Kırım*, lecz jest zgodny z wymową. W piśmie arabskim nazwę „Krym” zapisywano قریم, pierwszą łacinką *Qrım*, zaś po rosyjsku Крым. Te grafie wpłynęły na wymowę. W latach lat 20-tych XX wieku, jak widać z tytułu podręcznika Odabaşa Hacı Hasana (1923 i następne), używano terminu *türk-tatar tili* ‘język turko-tatarski; język turecko-tatarski’.

² Ostatnio zwięzła charakterystyka strukturalna języków turkijskich została przedstawiona w Johanson (1998: 30-66).

³ Zwolennicy tożsamości *Qırımlı* ‘Krymianin’ ukuli sztuczny termin *qırımcı* ‘krymski; po krymsku’, który jak dotąd nie znalazł szerszego zastosowania nawet między nimi samymi.

a dla większości turkijskich mieszkańców Krymu stanowią jeden język⁴. Dlatego też nikt z największych badaczy języka krymskotatarskiego nie posunął się tak daleko, by różnice dialektalne uznać za różnice językowe. Zwłaszcza, że obecnie właściwy język krymskotatarski jest w bardzo dużym stopniu sturczony, co zbliża go do krymskotureckiego, choć ten ostatni również wchłonął wiele elementów gramatyki i słownictwa tatarskiego. Dlatego też, zgodnie z istniejącą tradycją oraz świadomością językową większości użytkowników języka, w niniejszej pracy będziemy mówili o jednym języku krymskotatarskim, który podzielimy na trzy dialekty⁵. Pierwszy od południa to dialekt południowy (dpd.), używany na południowym wybrzeżu od Kikineiz po Qoz na wschód od Sudaku, który w swej czystej postaci (dziś niemal nie występującej) należałoby uznać strukturalnie i leksykalnie za południowo-zachodni lub oгуzyjski język krymskoturecki (ktur.). Drugim dialektem, używanym w górskiej części Krymu oraz w miejscowościach na północnych łagodnych zboczach i pogórzach jest dialekt środkowy (dśr.), natomiast w pozostałej, niegdyś stepowej, przeważającej części Krymu, poza dużymi miastami rzadziej zaludnionej, używany jest dialekt północny (dpn.). Te dwa ostatnie dialekty strukturalnie i leksykalnie rzecz biorąc są właściwym językiem północno-zachodnim czyli kipcackim. Oba języki przez stulecia współistniały obok siebie i oddziaływały na siebie, tworząc mnóstwo form mieszanych i pośrednich na wszystkich płaszczyznach językowych i komunikacyjnych. Stąd trafne w zasadzie spostrzeżenie kilku autorów, że wszystkie dialekty Krymu mają charakter mieszany, jakkolwiek miałem możliwość udokumentowania mowy kilku starszych osób, przeważnie urodzonych w pierwszym, rzadziej drugim dziesięcioleciu XX wieku, których języki wykazywały

---

⁴ Wpływ nogajskiego jest znikomy, zaś ludność Krymu, która niekiedy sama nazywa się Nogajami lub Krymskimi Nogajami, w istocie mówi dialektem północnym. Nogajskie cechy pozostały jedynie w Dobrudży.

⁵ Oficjalnie na Krymie mówi się o jednym języku krymskotatarskim, co jest bardzo ważne dla jedności i zachowania języka, i dzieli się go na trzy dialekty: południowy, środkowy, na którym oparta jest norma językowa, oraz północny.

jedynie nieznaczne wpływy tatarskie tudzież odpowiednio tureckie. W niniejszym opracowaniu wszystkie formy gramatyczne podane są w trzech odmianach dialektalnych, jeśli te różnią się od siebie. W pewnych przypadkach podawane są także poddialekty i formy przejściowe, na przykład z Doliny Bajdarskiej na zachodzie i wsi Otuz na wschodzie, oraz z wielu obszarów na granicy północno-południowej dialektów. Dialekt południowy dzieli się na kilka dialektów, które dobrze przedstawił Doerfer (1959a). Dialekt środkowy jest bardziej jednorodny, zaś dialekt północny jest najmniej zróżnicowany, jedynie półwysep kerczeński wykazuje pewne odmienności. Poza tym, im dalej na północ, tym wpływ krymskoturecki jest mniejszy. Poniżej przedstawię poglądy niektórych badaczy na zagadnienie języka i dialektów, więcej zob. w rozdziale I,4.

Radłow, autor pierwszych poważnych językowych badań terenowych na Krymie, pisał, że sami Tatarzy dzielą mieszkańców Krymu mówiących po tatarsku na trzy grupy: 1. Šähär hem Taw ɣalqı ‘mieszkańcy miast i gór’, tj. mieszkańcy miast takich jak Symferopol, Bachczysaraj, Qarasuv Bazar, Feodosja (Kefe) i Eupatoria (tur. Gözleve, ktat. Kezlev ← Kōzlev, także Gözlev, a u Radłowa również Kōzleve) oraz Tatarzy zamieszkujący góry i południowy brzeg Krymu 2. Čöl ɣalqı ‘mieszkańcy stepów’ i 3. Noıay ɣalqı czyli Nogajowie, którzy obecnie już porzucili swe ziemie, a którzy niegdyś koczowali na północ od Perokopu (Radłow 1896: XII)⁶. Radłow, który spotkał ostatnich Nogajów w jednej tylko wsi na Krymie, zwrócił uwagę, że ci Nogajowie nazywali pozostałe dwie grupy Tatarów Qırım Tatarları (tamże, XIII). Jeśli chodzi o Tatarów stepowych, czyli mieszkańców drugiej grupy, według Radłowa większość z nich „wysiedliła się”, dlatego też najliczniejszą część ludności stanowią Tatarzy pierwszej grupy, mieszkańcy miast i gór. Radłow podaje,

---

⁶ Jednak pamiętać o dawnych zwyczajach jest wśród wielu mieszkańców północnego Krymu wciąż żywa. Na przykład kilka zapytanych osób (I-EA, I-RY) potwierdziło istnienie dobrze znanej w Azji Środkowej świadomości rodowej, polegającej na nakazie egzogamii w rodzie (*uruv*), który według nich obejmuje siedem pokoleń (*yedi arqa*).

że zgodnie z danymi urzędowymi z 1884 r. cała tatarska ludność Krymu liczyła 142 179 osób, zaś w latach 1860-1875 do Turcji wyemigrowało 61 984 mężczyzn (Radlov 1896: XIII). Radłow zauważył, że współczesna mu sytuacja językowa na Krymie charakteryzuje się wypieraniem starych narzeczy północnych przez nowe narzecza południowe. Te pierwsze bowiem nie mają oparcia językowego poza Krymem, izolowanym geograficznie i przyrodniczo. Radłow podzielił odpowiednio język Tatarów Krymu na dwa dialekty i szereg poddialektów (więcej zob. w I,4).

Podobnie postąpił Samojłowicz, który w ślad za Radłowem wyróżnił dwa dialekty tatarskie na Krymie, dialekt należący do grupy zachodniej języków tureckich, używany w północnej części Krymu i w miastach wraz z byłą stolicą chanatu Bachczysarajem, oraz dialekt południowy należący do grupy południowej języków tureckich (a więc wraz z językiem tureckim Turcji), który obejmuje południowy brzeg Krymu i rozprzestrzenia się wśród mieszkańców miast a nawet stepów (Samojlovič 1916: 7)⁷. Dlatego Samojłowicz w swoim opisie gramatycznym uwzględnił cechy obu dialektów.

Doerfer w swojej klasyfikacji wyróżnił 6 tureckich dialektów Krymu, z czego cztery używane na Krymie, dwa w Dobrudży. Tak jak jego poprzednicy, Doerfer zaliczył dialekt południowy, który nazwał „das Krimosmanische” lub „krimosmanisch”, do języków południowotureckich i poświęcił mu osobny opis, podczas gdy pozostałe zaliczył do dialektów zachodniotureckich (zentrakrimtürkisch, krimtatarisch i „dobrudschatatarisch”) i środkowotureckich („krimnogaisch” i „dobrudschanogaisch”). Ten dość skomplikowany – acz językowo słuszny – podział Doerfer skomplikował jeszcze bardziej, stwierdzając, że „zentrakrimtürkish”, „krimtatarisch” i „krimnogaisch” będzie nazywać „nordkrimtürkisch” lub „nördlich” czyli ‘północnokrymskotureckim’ lub ‘północnym’, a wraz z „krimosmanisch”, także „krimtürkisch” czyli ‘krymskoturec-

---

⁷ Według Samojłowicza Tatarów „obojga płci” było w jego czasach na Krymie do 200-210 000 „dusz”.

kim', wszystkie mówione na Krymie (czyli z wyjątkiem Dobrudży) także „krimtürkisch” czyli ‘krymskotureckim’, zaś „krimtatarisch” i „dobrudschatatarisch” będzie nazywać „schwarzmeertatarisch” lub „tatarisch” czyli ‘nadezarnomorskotatarski’ lub ‘tatarski’, wreszcie „krimnogaisch” i „dobrudschanogaisch” będzie u niego „schwarzmeernogaisch” lub „nogaisch” (Doerfer 1959a: 272-280, 1959b: 369). Dość niekonsekwentnie jednak rozdział „Das Krimtatarische” a więc ‘krymskotatarski’ (Doerfer 1959b: 369-390) obejmuje wszystkie dialekty poza „krimosmanisch” czyli ‘krymskoosmańskim’. Jak widać zatem, Doerfer niezupełnie umiał sobie poradzić z tą bardzo zawikłaną sytuacją na Krymie i poza⁸.

Sami Tatarzy Krymscy mają często dość sprzeczne poglądy na dialekty swego języka. Otóż po pierwsze w sposób uproszczony uważają, że język literacki został oparty na dialekcie środkowym z Bachczysaraju. Po drugie, liczne formy przejęte z języka tureckiego utożsamiają z dialektem południowym. Formy oparte na języku tureckim uważają za literackie i prestiżowe, choć z drugiej strony wiedzą, że naprawdę bogatym jest dialekt północny, bogatszy od pozostałych dwóch dialektów, w których formy tureckie zastąpiły krymskotatarskie (zob. Velicanov w Bahşiş, Nalbandov 1996: 41). Welidżanov przypuszcza, że najstarsze motywy muzyczne pieśni krymskotatarskich widoczne są w piosenkach *çuñ* i *noğay beyitleri* (Bahşiş, Nalbandov 1996: 15). Z drugiej strony dialekt północny często bywa poniżany przez pozostałych Tatarów Krymskich jako „znogaizowany” (*noğaylaşqan*).

Zgodnie z danymi urzędowymi, pochodzącymi ze spisu powszechnego z 2001 roku, na Ukrainie 92% Tatarów Krymskich podaje język krymskotatarski jako ojczysty, 6,1% za swój język ojczysty uważa rosyjski⁹. Jest to jednak z całą pewnością procent czysto deklaracyjny, nieodpowia-

⁸ Taka sytuacja językowa jest znana z innych języków turekijskich, np. do języka uzbeckiego, który należy do grupy południowo-wschodniej, zalicza się tzw. dialekt kipczacki i dialekt oguzyjski, które należą odpowiednio do grupy północno-zachodniej lub środkowo-turekijskiej i południowo-zachodniej.

⁹ Wg *All-Ukrainian population census 2001* www.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/nationality/.

dający rzeczywistemu użyciu języka. O ile pokolenia sprzed 1944 roku rozumieją i umieją się posługiwać swoim językiem ojczystym powszechnie, umiejętność ta spada wraz z wiekiem. Do tego stopnia, że młodzież szkolna i przedszkolna języka krymskotatarskiego prawie w ogóle nie używa. Choć nie ma dokładnych badań socjologicznych, ocenia się, że jedynie część młodych Tatarów Krymskich rozumie język ojczysty i nie więcej niż 10% umie się nim posługiwać. Młodzież i dzieci porozumiewają się w języku krymskotatarskim jedynie ze swoimi babciami dziadkami, zaś z rodzicami i między sobą mówią przeważnie po rosyjsku. Będąc gościem w szkołach krymskotatarskich stwierdziłem, że język krymskotatarski jest jedynie przedmiotem nauczania, mniej więcej tak, jak język ukraiński lub inny język obcy, zaś większość pozostałych funkcji komunikatywnych pełni język rosyjski, wliczając w to często rozmowy między uczniami i nauczycielami na przerwach. Zresztą nawet na lekcjach języka krymskotatarskiego uczniowie przeważnie szeptali do siebie po rosyjsku, zaś wychodząc na przerwę natychmiast zaczynały mówić głośno w tym języku. Podobnie jest w uczelniach wyższych, nawet wśród studentów filologii krymskotatarskiej.

Niekontrolowany, potoczny język krymskotatarski, używany w codziennych, niewyreżyserowanych sytuacjach, jest w różnym stopniu penetrowany przez rosyjski. Dopuszczalne są wszelkie przełączenia kodów. Powszechnie spotyka się i jest akceptowane odpowiadanie po rosyjsku na pytania zadawane po krymskotatarsku lub włączanie się po rosyjsku do rozmowy prowadzonej po krymskotatarsku. Rzadziej spotyka się też odwrotność, zwłaszcza w przypadku osób starszych, które włączają się do rozmów młodszych, prowadzonych po rosyjsku.

W rodzinach i na spotkaniach towarzyskich używa się języka w zależności od wieku i umiejętności rozmówców. Bardzo częste są rozmowy mieszane, podczas których rozmówcy zmieniają język z wypowiedzi na wypowiedź, a nawet w obrębie jednego zdania, zaczynając zdanie w jednym języku, a kończąc w drugim, np. *tatar balalari c komyrymu я учился* (zasłyszana wypowiedź). Jakkolwiek nie ma szczegółowych